

УДК 811.161.2'38

О. Я. Лаврінець

Пасивні конструкції в сучасному адміністративно-канцелярському підстилі: парадигма, синонімія, нормативність

У статті визначено ієрархію складників парадигми пасиву, з'ясовано структурні особливості пасивних конструкцій, специфіку їх функціонування та критерії нормативності в сучасному адміністративно-канцелярському підстилі.

Ключові слова: парадигма пасиву, пасивна конструкція, активна конструкція, дієслова на -ся, предикативні форми на -но, -то, предикативні дієприкметники на -ний, -тий, синтаксична синонімія, нормативність.

В статье определена иерархия компонентов парадигмы пассива, выяснены структурные особенности пассивных конструкций, специфика их функционирования и критерии нормативности в современном административно-канцелярском подстиле.

Ключевые слова: парадигма пассива, пассивная конструкция, активная конструкция, глаголы на -ся, предикативные формы на -но, -то, предикативные причастия на -ний, -тий, синтаксическая синонимия, нормативность.

The dominance of passive constructions over active constructions is one of the defining features of official and business style of the modern Ukrainian language, including its administrative and formal substyle. The analysis of tutorials and reference literature on official and business language published at the end of the twentieth – beginning of the twenty-first centuries argues the fact of the passive paradigm transformation: the core is shaped by verbs constructions with -ся, periphery – by predicative forms with -но, -то endings and passive participles with -ний, -тий. The essential advantage of verb constructions with -ся over other types of passive constructions indicating their movement from the last periphery to the passive paradigm center is due to the history of the development of the official business style. It mainly depends on personal preferences of publishers of specialized official business style editions. Their language characteristics are generated as the result of the insufficient level of mastering the standards of speech.

Key words: passive paradigm, passive construction, active construction, verbs with -ся, predicative forms with -но, -то, passive participles with -ний, -тий, syntactic synonymy, normativity.

Довгочасне формування офіційно-ділового стилю української мови, зокрема його адміністративно-канцелярського підстилю, під впливом норм російської літературної мови зумовило одну з визначальних рис українського ділового синтаксису – пасивні конструкції, питання визначення статусу яких у системі української мови й досі не втрачає своєї актуальності. Це дискусійне питання активно порушували у своїх працях мовознавці 20–30-х рр. ХХ ст. (О. Курило, М. Гладкий, М. Сулима, О. Синявський, С. Смеречинський, С. Дложевський та ін.) і намагаються розв'язати лінгвісти після здобуття Україною незалежності (К. Городенська, Н. Непийвода, С. Караванський, О. Сербенська, С. Харченко та ін.), узявшись за справу відновлення національної ідентичності на всіх мовних рівнях, у тому числі й синтаксичному, який вважали наднаціональним. Проте ситуація на сьогодні докорінно не змінилася: пасивні конструкції в більшості фахових видань з офіційно-ділового мовлення не лише поширені, а й домінують над активними конструкціями.

Часті випадки надмірного та комунікативно не вмотивованого вживання пасивних конструкцій, що суперечить синтаксичним нормам сучасної української літературної мови, трапляються інколи через те, що науковці свідомо віддають перевагу пасивним конструкціям [13, с. 226; 16, с. 166], але зазвичай через те, що не розмежовують синтаксичні відмінності української та російської літературних у наукових текстах [12, с. 247] та офіційно-ділових паперах. Для російської літературної мови пасивні конструкції є природним явищем, оскільки успадковані нею від старослов'янської мови, якій властиве відсторонення діяча, відсунення його на другий план. Українській літературній мові, сформованій на народнорозмовній, притаманні більшою мірою активні дієслівні конструкції, а пасивні конструкції є книжним явищем, штучні для неї.

Фахівці по-різному вмотивовують доцільність уживання пасивних конструкцій. Н. Непийвода справедливо зауважує, що специфічні, книжні елементи варто залучати лише в разі комунікативної потреби [12, с. 262]. Лише в деяких посібниках з офіційно-ділового мовлення пасивні конструкції усунено з вершинного положення [10, с. 121]. Вирішення проблеми співвідношення активних і пасивних конструкцій та досягнення "золотої середини" сприятиме поверненню національної самобутності українській мові, зокрема, продовженню народних традицій у використанні органічних для неї синтаксичних конструкцій.

Мета нашої розвідки – визначити ієрархію та структурні особливості пасивних конструкцій, специфіку їх функціонування та критерії

нормативності в адміністративно-канцелярському підстилі сучасної української мови. Матеріалом для дослідження слугували навчальні посібники та довідкова література з офіційно-ділового мовлення кінця XX ст. – початку XIX ст.

У сучасних зразках документів парадигму пасиву формують конструкції з предикативними формами на *-но*, *-то*, дієсловами на *-ся* та предикативними дієприкметниками на *-ний*, *-тий*. За структурою зазначені конструкції дво- та трикомпонентні, а дія, передавана цими формами, співвідносна відповідно з неозначеним або точно визначеним діячем. Напр.: *Відкрито розрахунковий рахунок* [8, с. 242; 21, с. 357; 23, с. 248; 24, с. 68]; *Акредитив нами було виставлено на суму...* [13, с. 234; 21, с. 313; 23, с. 203]; *Суперечка / Спір передається на розгляд суду...* [20, с. 150; 21, с. 410; 23, с. 309]; *План / Звіт затверджується директором інституту* [8, с. 197; 20, с. 107]; *Ваша претензія визнана безпідставною* [21, с. 316; 23, с. 206]; *Договір схвалений зборами трудового колективу* [7, с. 202].

Конструкції з предикативними формами на *-но*, *-то* як самобутнє семантико-граматичне явище української мови, засвідчене ще пам'ятками ділового стилю XIV–XV ст., є природними для синтаксису сучасного офіційно-ділового стилю та його підстилів і належать до ядра парадигми пасиву. У різних типах документів, у яких зосереджено увагу на завершенні дії та її результаті, а не на виконавцеві, поширені такі двокомпонентні конструкції: *Згоди досягнуто; Роботу виконано; Факс відправлено; Дію наказу зупинено; Відповідь надіслано; Будинок підключено; Борг (не)погашено; Кредит закрито; Позов задоволено частково* тощо. Нормативність поданих конструкцій серед мовознавців не викликає сумнівів, на відміну від трикомпонентних конструкцій, побудованих за структурною схемою "предикативна форма на *-но*, *-то* + знах. відм. об'єкта дії + ор. відм. суб'єкта дії"¹ і поширених у більшості аналізованих посібників [3; 7; 8; 13; 14; 15; 16; 17; 20; 21; 22; 23; 24]. Напр.: *Телефонограму прийнято секретарем* [17, с. 39]; *Усі цінності комісією перевірено і внесено до опису* [3, с. 251]; *Статут зареєстровано Державною адміністрацією* [8, с. 188]; *Мною втрачено чекову книжку* [21, с. 369; 23, с. 260]; *Цей заповіт посвідчено мною*,

¹Детальніше про питання нормативності / ненормативності вживання орудного суб'єкта дії з предикативними формами на *-но*, *-то* див. у статті за нашим авторством [11].

нотаріусом... [15, с. 148; 23, с. 75]; *Рахунок оплачено нами повністю* [24, с. 59] тощо. Попри те, що орудний суб'єкта дії кваліфікують традиційно книжним явищем та найвиразнішою ознакою пасивності, його вживання з предикативними формами на *-но*, *-то* не властиве українській мові та позначене впливом російської мови, яка успадкувала пасивні конструкції з орудним дійової особи від книжної церковнослов'янської мови. Дія в конструкціях із цими дієслівними формами лише співвідносна з поняттям "хтось зробив", але назвати діяча неможливо або немає в цьому потреби.

У канцелярсько-діловому мовленні поширені конструкції з компонентами: *Видано... / Дозволено... / Засвідчено... / Затверджено... / Одержано... / Перевірено... / Передано... / Прийнято...* (*посада* особи, яка видала / дозволила / засвідчила / затвердила / одержала / перевірила / передала / прийняла; *підпис*; *ПІБ*) [4, с. 9]. Потребу назвати діяча та акцентувати на ньому увагу реалізують у сучасних зразках документів рідко вживані активні конструкції – двоскладні речення, що репрезентують національну специфіку синтаксису української мови, напр.: *Права й обов'язки військовослужбовців визначають закони України* [16, с. 15]; *Переведення студентів у межах університету здійснює ректор* [3, с. 305]; *Документи на оформлення відкриття та здійснення операції за рахунком перевірів головний бухгалтер* [23, с. 248] тощо. В аналізованих фахових виданнях із офіційно-ділового мовлення фіксуємо часті випадки паралельного функціонування трикомпонентних конструкцій із предикативними формами на *-но*, *-то* та двоскладних речень як їхніх синонімічних варіантів у формі активу. Напр.: *Колективом педагогів і майстрів було проведено такі заходи... – Усі куратори проводили...* [15, с. 76]; *Акт складено комісією у складі: Голова... Члени комісії...* [24, с. 48] або *Акт складено: Головним бухгалтером... Завідувачем каси...* [13, с. 245] – *Комісія у складі: Завідувач сховища... Експерт... Завідувач каси... склали цей акт про...* [13, с. 244; 24, с. 49] тощо.

Речення з предикативними формами на *-но*, *-то* у складі пасивних конструкцій названо "завершальною ланкою в процесі повної формально-граматичної нейтралізації суб'єкта дії, тому що в структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б характеризували особу діяча" [6, с. 13]. Пор.: *Нарада схвалила заходи щодо профілактики...* [2, с. 146] → *Нарадою схвалені заходи щодо...* → *Схвалені заходи щодо...* →

Схвалено заходи щодо... Крім того, ор. відм. зі значенням суб'єкта дії в українській мові притаманна семантична та формальна периферійність, що є наслідком трансформації трикомпонентної активної конструкції на двокомпонентну пасивну. У такому разі слід говорити не про синонімію вихідної та похідної конструкцій, а про їх одnobічний трансформаційний зв'язок, оскільки в них різна кількість константних компонентів [18, с. 8]. Перехід активної конструкції в пасивну, як зазначає І. Вихованець, "спрямований не стільки на створення суб'єктної позиції ор. відм., скільки на перетворення предиката дії на предикат стану, а суб'єкта дії на суб'єкт стану" [1, с. 65].

До ядра парадигми пасиву в системі української літературної мови традиційно зараховано дво- та трикомпонентні конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий*, уживання яких нівелює її національну синтаксичну самобутність. Напр.: *Ваша претензія розглянута* [16, с. 236; 21, с. 316; 23, с. 206]; *Я попереджений про кримінальну відповідальність* [17, с. 156]; *Гроші сплачені Покупцем Продавцеві повністю* [23, с. 312]; *Комісією з приватизації державного майна визначена оціночна вартість майна...* [15, с. 34; 17, с. 134; 21, с. 421] тощо. Нівелюють національну самобутність українського синтаксису також складні для осягнення змісту конструкції з пасивними дієприкметниками, один із яких функціонує як означення, а другий – як присудок. Напр.: **Одержані пачки перед знищенням перевірені за накладками та корінцями й упаковані у мішки в установленому порядку** [13, с. 243]; **Розрахунки за виконані роботи будуть проведені КСП "Хотівський"** [17, с. 29]; **Вами не виконані взяті на себе зобов'язання** [20, с. 69]. За поширеністю в сучасних зразках документів конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* становлять периферію, оскільки здебільшого пасивні дієприкметники виконують функцію означення (відокремленого чи невідокремленого), а не присудка. Напр.: **Виділений радою підприємства обсяг коштів не дозволяє залучити до управління підприємством фахівців** [23, с. 57]; **Кількість пропущених мною занять без поважних причин на сьогодні становить 28 год.** [20, с. 135]; **Подаю висновок про сплату податку, затверджений податковим органом цієї країни** [13, с. 108]; **Організація гарантує погашення кредиту, виданого Банком позичальнику** [15, с. 162; 23, с. 215].

Трапляються випадки паралельного функціонування пасивних конструкцій із предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* та двоскладних речень. Напр.: *Умови поставки спецобладнання*

будуть визначені Сторонами в окремому контракті [21, с. 267; 23, с. 154] – **Сторони визначають, що всі ймовірні претензії за Договором повинні бути розглянуті Сторонами протягом...** [23, с. 120]; **З документом** [наказ, інструкція, акт, правила... – О. Л.] **ознайомлений** [2, с. 45; 7, с. 34; 8, с. 319; 13, с. 215; 14, с. 66, 349; 15, с. 16, 55; 16, с. 196, 223; 17, с. 11; 21, с. 41; 23, с. 28] – **З документом** [відгук-характеристика – О. Л.] **ознайомився** [7, с. 138; 14, с. 426; 21, с. 162; 23, с. 95]. На думку фахівців, пасивні конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* замість активних варто вживати у службових листах для уникнення гостроти стосунків із партнером: *Ви ще не висловили своїх пропозицій... – Вами ще не висловлені пропозиції...* [25, с. 109; 16, с. 154; 21, с. 12]; *Ви не відповіли на лист-запит – Вами ще не дана відповідь на лист-запит* [3, с. 71; 7, с. 21]. Однак цієї мети можна досягти лише за допомогою конструкцій із предикативними формами на *-но, -то*, у яких дія лише співвідносна з неозначеним діячем "хтось" та вживання яких запропоновано в деяких аналізованих посібниках з офіційно-ділового мовлення. Напр.: *Ваш борг не погашено* [3, с. 166]; *Ваш борг не лише не погашено, але він продовжує зростати* [23, с. 407]; *У вашій пропозиції не згадано про жодні гарантії* [25, с. 129].

Пасивні конструкції з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий* та безособовими формами на *-но, -то* є мовними проявами синонімічного семантико-синтаксичного співвідношення, засвідченого їхнім паралельним уживанням в адміністративно-канцелярському мовленні. Напр.: *Документ виданий / видано, вилучений / вилучено, зареєстрований / зареєстровано, засвідчений / засвідчено, затверджений / затверджено, підписаний / підписано, поданий / подано, складений / складено, ухвалений / ухвалено; Питання вирішене / вирішено; Правила розроблені / розроблено; Договір може бути змінений, продовжений, розірваний / може бути змінено, продовжено, розірвано; Збитки завдані / Збитків завдано; Особа зарахована, прийнята на посаду, призначена, переведена, звільнена, встановлена / Особу зараховано, прийнято на посаду, призначено, переведено, звільнено, встановлено; Дієздатність особи перевірена / перевірено тощо. Домінують у канцелярсько-діловому мовленні конструкції з безособовими формами, проте вибір їх переважно інтуїтивний, оскільки частими є випадки використання обох типів пасивних конструкцій у зразках документів того самого фахового видання. Напр.: *Товариство створене / створено на підставі...* [8, с. 189]; *Вартість робіт вказана з урахуванням**

ПДВ – Авторство твору **вказано неправомірно** [23, с. 119, 297]; **Згідно з планом кафедри було проведено відкриті заняття – Також була проведена** групова консультація до іспиту [3, с. 157, 160] тощо. Автори лише кількох із проаналізованих посібників свідомо віддають перевагу конструкціям із формами на *-но, -то* [2, с. 103; 10, с. 121; 15, с. 206], функціонування яких замість конструкцій із предикативними дієприкметниками сприяє відновленню національної ідентичності канцелярсько-ділових текстів, оскільки наближає українську літературну мову до живої народної, якій притаманне зосередження предикативності в дієслові.

Традиційно конструкції з дієсловами на *-ся* включено до опозиції актив / пасив, проте в новітніх дослідженнях їх вилучено з парадигми активних-пасивних конструкцій [5, с. 243], унаслідок чого вони опинилися на крайній периферії синтаксичної системи української мови. В останні десятиліття в українській літературній мові, зокрема й канцелярсько-діловому мовленні, спостерігаємо таку тенденцію: активне вживання пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* засвідчує їх поступовий перехід із крайньої периферії до ядра синтаксичної системи української мови, що суперечить сучасній літературній нормі.

У сучасному адміністративно-канцелярському підстилі поширені дво- та трикомпонентні пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* [2; 3; 4; 7; 8; 13; 14; 15; 16; 17; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25]. Напр.: *Інші умови узгоджуються (Сторонами) в кожному конкретному випадку* [21, с. 181; 23, с. 154]; *Суперечки / Спори розглядаються / вирішуються (органами Держарбітражу / арбітрами / Арбітражним судом) відповідно до чинного законодавства* [3, с. 268; 8, с. 262; 13, с. 97; 14, с. 236; 21, с. 211, 412; 23, с. 146]; *Квартира використовується (Наймачем) на умовах найму* [23, с. 325]; *Угода розривається (мною) достроково* [8, с. 268; 14, с. 145; 21, с. 81; 23, с. 57] тощо. За нашим спостереженням, переважають двокомпонентні конструкції з огляду на їхній узагальнений зміст: нульова позиція діяча зумовлена акцентуванням уваги лише на дії. Напр.: *Особа призначається на посаду...; Роботи виконуються із матеріалів Замовника; Прибуток розподіляється пропорційно до витрат; Договір анулюється після постачання...; Претензія задовольняється повністю / частково в сумі...; До порушника вживаються санкції; Остаточні терміни коригуються на період...; Готівка не видається без касової заявки; Угода укладається на новий термін* тощо.

У деяких посібниках з офіційно-ділового мовлення пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* кваліфіковано як порушення сучас-

них мовленнєвих норм [10, с. 118–119], для усунення якого рекомендовано вживати активні (неозначено-особові, означено-особові, двоскладні речення) або пасивні (з предикативними формами на *-но, -то*) конструкції. Напр., неправильно – правильно: *Підсумки змагання між групами **проводяться** один раз на семестр* [2, с. 140]; *Замовлені книги **надсилаються**...* [15, с. 97; 21, с. 68]; *Пасажирам **забороняється**...* [2, с. 88; 8, с. 225]; *Інші безпосередні витрати Покупця **відшкодовуються Продавцем*** [21, с. 181; 23, с. 114] – *Підсумки змагання між групами **підбивають** один раз на семестр; Замовлені книги **надсилаємо**...; Пасажирам **заборонено**...; Інші безпосередні витрати Покупця **відшкодовує Продавець***. Проте частіше пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* функціонують паралельно з активними конструкціями в сучасних зразках документів, а подекуди й у тому самому тексті документа. Напр.: *Звіт **підписується керівником підрозділу** – Протокол **підписують** усі члени лічильної комісії* [20, с. 107, 115]; *Продукція, що **випускається**... – Продукція, яку **випускають**...* [23, с. 53]; *Будівельні роботи **виконуватимуться** місцевими **фірмами**, які **найматимуться** на умовах субпідряду. Виконання робіт **контролюватимуть** висококваліфіковані **фахівці**...* [3, с. 187; 25, с. 155]. Крім того, конструкції на зразок: *До заяви **додаються** такі документи. . . ; До заяви **додаю**. . . та **Додаток**...* – визначено як рівноцінні варіанти оформлення додатку заяви [21, с. 154]. Вважаємо, що пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* переважають над активними як данина історії розвитку офіційно-ділового стилю, якій уже час "канути в Лету".

В аналізованих виданнях із офіційно-ділового мовлення спостерігаємо не лише паралельне функціонування пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* та з предикативними формами на *-но, -то*, а й суттєве домінування першого типу пасивних конструкцій над другим. Напр.: *Оплата **переказується** / Суму **переказано** на рахунок...* [23, с. 286, 205]; *Особі **надається** / **надано** право...* [3, с. 421; 8, с. 198; 13, с. 178; 15, с. 163; 21, с. 105; 23, с. 156]; *Реєстрація учасників конференції **проводитиметься**... – Сертифікаційне зовнішнє тестування **буде проведено**...* [3, с. 170, 177]; *Пенсія на іншій підставі або від іншого відомства **призначалась** – Пенсію **призначено**...* [7, с. 177, 236] тощо.

Нерозв'язаність питання внормованості пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* зумовлює їхнє паралельне, проте нечасте функ-

ціонування і з конструкціями з предикативними дієприкметниками на *-ний, -тий*, суттєва перевага над якими і зумовлює периферійність останніх у парадигмі пасиву. Напр.: *Характеристика будівлі наводиться в технічному паспорті – Характеристика квартири та її обладнання наведені в технічному паспорті* [21, с. 409, 425; 23, с. 307, 324]; *Ці недоліки негайно ліквіднуються за рахунок продавця – У період цієї угоди організація орендаря буде ліквідована* [21, с. 183, 331; 23, с. 114, 221] тощо.

Отже, попри відносно вільний розвиток української літературної мови на сучасному етапі однією з визначальних рис офіційно-ділового стилю, зокрема адміністративно-канцелярського підстилю, лишається домінування парадигми пасиву, яка має трансформований вигляд: ядро формують конструкції із дієсловами на *-ся*, а периферію – з предикативними формами на *-но, -то* та дієприкметниками на *-ний, -тий*. Суттєва перевага конструкцій із дієсловами на *-ся* над іншими типами пасивних конструкцій, що засвідчує їхній перехід із крайньої периферії до центру парадигми пасиву, є даниною історії розвитку офіційно-ділового стилю і залежить переважно від власних уподобань укладачів фахових видань із офіційно-ділового мовлення, мовний смак яких сформований переважно через недостатній рівень оволодіння нормами культури мовлення.

Література

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
2. Волкотруб Г. Й. Українська ділова мова : практикум / Г. Й. Волкотруб, А. М. Венцовський. – К. : МАУП, 2003. – 156 с.
3. Глущик С. В. Сучасні ділові папери : навч. посіб. / С. В. Глущик, О. В. Дияк, С. В. Шевчук. – Вид. 5-те, доповн. і переробл. – К. : Атіка, 2005. – 544 с.
4. Гордієнко К. Д. Діловодство в роботі секретаря : практ. посіб. / К. Д. Гордієнко. – 2-е вид., стереотип. – К. : КНТ, 2007. – 280 с.
5. Городенська К. Дієслово / К. Городенська // Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – С. 217–298.
6. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / К. Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. / відпов. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 11–15.
7. Данюк В. М. Кадрове діловодство : навч. посіб. / В. М. Данюк, Л. П. Кулаковська. – К. : Каравела, 2006. – 240 с.

8. Діденко А. Н. Сучасне діловодство : навч. посіб. / А. Н. Діденко. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – 384 с.
9. Комова М. В. Діловодство / Нац. ун-т "Львівська політехніка", Ін-т гуманітарних і соціальних наук / М. В. Комова. – Львів : Тріада плюс, 2006. – 220 с.
10. Комова М. В. Складання ділових документів : навч. посіб. / М. В. Комова ; Нац. ун-т "Львівська політехніка", Ін-т гуманітарних і соціальних наук. – Львів, 2007. – 176 с.
11. Лаврінець О. З історії вивчення предикативних форм на *-но*, *-то* в українській мові / О. Лаврінець // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 45–58.
12. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. – 303 с.
13. Паламар Л. М. Мова ділових паперів : практик. посіб. / Л. М. Паламар, Г. М. Кацавець. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2000. – 296 с.
14. Палеха Ю. Кадрове діловодство : навч. посіб. (зі зразками сучасних ділових паперів) / Ю. Палеха. – 5-те вид., доповн. – К. : Ліра-К, 2009. – 476 с.
15. Погиба Л. Б. Складання ділових паперів. Практикум : навч. посіб. / Л. Б. Погиба, Т. О. Грибіниченко, М. П. Баган. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.
16. Потелло Н. Я. Українська мова і ділове мовлення : навч. посіб. / Н. Я. Потелло. – 4-те вид., випр. – К. : МАУП, 2001. – 256 с.
17. Практикум з українського ділового мовлення / Л. Г. Погиба, Н. Г. Шкурятяна, Т. О. Грибіниченко та ін. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002. – 359 с.
18. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Харків–Берлін–Нью–Йорк : Космос, 1922. – 150 с.
19. Скібіцька Л. І. Діловодство : навч. посіб. / Л. І. Скібіцька. – 2-ге вид. – К. : Кондор, 2009. – 220 с.
20. Собчук В. С. Основи загального діловодства : навч. посіб. / В. С. Собчук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 180 с.
21. Сучасне діловодство : зразки документів, діловий етикет, інформація для ділової людини / уклад.: Н. Г. Горголюк, І. А. Казімірова ; за ред. В. М. Брицина. – К. : Довіра, 2007. – 687 с.
22. Універсальний довідник з ділових паперів та ділової етики. – К. : Довіра, 2003. – 623 с.
23. Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бирик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта. – 2-ге вид., доповн. і випр. – К. : Довіра : УНВЦ "Рідна мова", 1999. – 507 с.
24. Хоменко М. Ф. Посібник з діловодства / М. Ф. Хоменко, О. В. Грабарь. – Вид. друге, випр. і доповн. – К. : Генеза, 2003. – 104 с.
25. Шевчук С. В. Українське ділове мовлення : навч. посіб. / С. В. Шевчук. – К. : Літера ЛТД, 2001. – 480 с.